

Kantelend geschiedbeeld

RECENSIEARTIKEL DOOR E.H. KOSSMANN

W.W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Aula 86; Utrecht: Het Spectrum, 1983, 387 blz., f39,90, ISBN 90 274 6239 9).

De aanleiding tot het samenstellen van dit boek was de wens van de *Rivista Storica Italiana* om een overzicht van de moderne Nederlandse geschiedschrijving te publiceren. Dit deelt Mijnhardt ons in zijn voorwoord mee. Hij vertelt daarbij niet dat zijn persoonlijke relatie met de redacteur van de *Rivista*, Franco Venturi, en diens bezoek aan Nederlandse universiteiten enkele jaren geleden beslissende invloed hebben uitgeoefend, hoewel dat toch waarschijnlijk is. Hoe dat zij, Mijnhardt heeft de uitnodiging aanvaard en een mooi boekwerk geredigeerd. Hij heeft het onderwerp overigens nauwer bepaald dan de titel aangeeft: het boek bestudeert uitsluitend de Nederlandse geschiedschrijving over de Nederlandse geschiedenis na de middeleeuwen. Het is, zoals blijkt, dus in zekere zin een gelegenheidsge-schrift dat dank zij een gelukkig initiatief en een gelukkig toeval juist op dit ogenblik tot stand is gebracht. Het komt niet voort uit de gedachte dat de vroege jaren tachtig om een of andere reden bijzonder geschikt zijn om de resultaten van het historische onderzoek sinds 1945 te verzamelen en te beoordelen. De redacteur en zijn medewerkers suggereren dit tenminste nergens.

Het boek bevat tien artikelen van negen auteurs. Drie van hen werden na de oorlog geboren, vijf vlak voor of in de oorlog; één slechts, Roorda, behoort tot een generatie die in 1945 al volwassen was. Dit wil zeggen dat dit (op de bijdrage van Roorda na) een overzicht is, geschreven door historici die in de jaren zestig en zeventig afstudeerden en daarna in het wetenschappelijke onderwijs werk vonden. In dit boek wordt herhaaldelijk gesteld dat de Nederlandse geschiedschrijving omstreeks 1960 van karakter ging veranderen. Indien dit waar is dan hebben de medewerkers de oude stijl van geschiedonderzoek zelf in hun studietijd waarschijnlijk niet meer direct ondergaan. Geyl trad in 1958 af, Romein trok zich in 1959 uit het grootste deel van zijn onderwijs terug en stierf in 1962, Rogier ging in 1964 met emeritaat. De oudsten van de auteurs van dit boek werden in 1964 vijf-entwintig jaar, de jongsten veertien. Het is van enig belang dit te constateren. De wetenschappelijke werkelijkheid die zij uit eigen ervaring kennen en waaraan zij verbonden zijn, is die van de jaren zestig en zeventig, niet die van 1945 en de jaren vijftig.

Het is hieraan te danken dat zij hun interpretatie niet op persoonlijke en daarom voor een deel willekeurige herinneringen baseren maar alleen op gepubliceerde teksten. Uit die teksten hebben zij geconcludeerd dat de aard van het onderzoek naar de moderne Nederlandse geschiedenis nog tot de late jaren 1950 werd bepaald door de nationale gedachte in het algemeen en de levensbeschouwing van de betrokken geschiedschrijvers in het bijzonder. In de heldere, informatieve en evenwichtige studie waarmee P.B.M. Blaas de bundel opent - 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945' - blijkt dat duidelijk wanneer hij een hoofdstukje 'De jaren '50: het nationale en verzuilde kader' noemt. De Nederlandse historici werkten toen nog grotendeels voort in de vooroorlogse traditie en zij hadden, meent

hij, voor de innovaties die vooral in Frankrijk werden beproefd, weinig belangstelling. Volgens deze voorstelling brachten pas de jaren zestig een doorbraak naar vernieuwing. Essentieel daarbij waren, zoals Blaas in een interessante passage beklemtoont, twee elementen: de toepassing van kwantificatie in de economische en sociale geschiedenis waarmee vooral Slicher van Bath en zijn leerlingen op uiterst vruchtbare manier van de late jaren vijftig af aan het werk gingen en ten tweede de twijfel die begon te ontstaan over de juistheid van het determinisme en finalisme inhaerent aan de nationalistische of confessionele geschiedschrijving met haar neiging om het heden als het resultaat van een min of meer natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling te beschouwen. In zijn oratie van 1959 opteerde J.C. Boogman voor wat een 'possibilistische benadering' werd genoemd, dat wil zeggen, een interpretatie van het verleden die ruimte laat aan het toeval en daardoor de 'plasticiteit' van een situatie toont. Deze aanpak, meent Blaas, was een van de factoren die het oude nationale en confessionele patroon van de Nederlandse geschiedschrijving doorbraken. Als gevolg van deze houding manifesteerde zich in de jaren zestig een grotere bereidheid om in het Nederlandse onderzoek buitenlandse vernieuwingen toe te passen en een grotere openheid ten aanzien van het eigen verleden: een denationalisering en een ontzuiling.

Het zou onjuist zijn deze voorstelling van zaken die op een analyse van publikaties is gebaseerd, op grond van persoonlijke ervaringen te bestrijden. Het is ook onnodig de nadruk te leggen op het feit dat de generalisatie uiteraard niet op alle individuele lotgevallen van toepassing kan zijn. Zij sluit niet in dat iedereen die in de jaren veertig of vijftig geschiedenis studeerde en schreef, dat noodzakelijkerwijs in een nationaal en verzuild kader deed. Noch in het naoorlogse Amsterdam (GU) noch in het naoorlogse Leiden was veel van de door Blaas geschetste preoccupaties te merken. In Leiden gaf Th.J.G. Locher al direct na 1945 groot opgezette colleges over het nationalisme in Europa en hij deed dat bepaald niet in een finalistisch-teleologische stijl. De (hier, zoals gezegd, niet behandelde) mediëvistiek stond er in elk geval grotendeels buiten. Interessant in dit verband is de nog altijd boeiende Amsterdamse oratie van J.F. Niermeyer uit 1946 - *Her-oriëntatie van onze mediaevistiek* - die trouwens op een element wees dat in dit boek nergens expliciet ter sprake wordt gebracht en toch wezenlijk was: de noodzakelijke emancipatie van de Nederlandse geschiedbeoefening uit de traditie van de Duitse methoden, de wending naar het westen, naar Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten.

Gegevens als deze - zij zouden gemakkelijk te vermenigvuldigen zijn - vormen geen tegenargument, maar zij bevatten wel een waarschuwing tegen verabsolutering. Men vindt overigens in Blaas' studie geen spoor van zo'n overdrijving. In de bijdragen van G. de Bruin die erop volgen, is dat anders. De Bruin geeft in twee artikelen zeer erudiete en intelligente beschouwingen over de manier waarop na 1945 de politieke geschiedenis van de Opstand en de zeventiende eeuw werd beschreven. Hij constateert dat de belangstelling voor deze velden van studie betrekkelijk klein is geweest. Hij constateert verder dat de Nederlandse historici op dit terrein weinig profijt hebben getrokken van allerlei buitenlandse literatuur die misschien van nut was geweest. Hij constateert in de derde plaats dat Belgische en Engelse historici vruchtbaar onderzoek over onderwerpen uit de Nederlandse politieke geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw hebben verricht. Deze drie zonder twijfel juiste vaststellingen schijnen hem te kwellen. Hij gebruikt ze tenminste om zijn collega's in een gepijnigd proza en met niet alledaagse zelfverzekerdheid de les te lezen. Nu zou dit best tot een gemakkelijke discussie hebben kunnen uitgroeien wanneer De Bruin zich beter rekenschap had gegeven van wat hij eigenlijk aan het doen was. Heeft hij de ambitie gehad de inhoud en aard van de Nederlandse publikaties over deze periode te ana-

lyseren, wilde hij een onderzoeksprogramma opstellen, heeft hij geprobeerd aan de hand van de bestaande geschiedschrijving zelf een overzicht van de Opstand en de zeventiende eeuw te geven? Hoe dat zij, hij verheft zich in elk geval zo hoog boven de door hem besproken auteurs, en hij laat hen slechts zo kort aan het woord, dat hun werk eigenlijk vooral schijnt te dienen als aanleiding tot de uiteenzetting van De Bruins eigen opinies. Die zijn heel interessant. Ze moesten hier echter ondanks de relatief grote ruimte die hij kreeg, toch zo beknopt worden samengevat dat ze vaak vage generalisaties zijn gebleven waarop de lezer geen vat krijgt. Men maakt uit de verhandelingen op dat de structuur van de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw verschrikkelijk gecompliceerd was, dat het moeilijk, zo niet onmogelijk is te bepalen waarover iedereen met iedereen toen ruzie maakte, dat de Nederlanden in de zestiende eeuw geen beginnende eenheid vormden maar *in feite* 'een volstrekt willekeurige en uiterst ingewikkelde lappendeken', dat er *in feite* 'in het woud van elkaar vaak uitsluitende provinciale, lokale, groeps- en persoonlijke belangen geen of nauwelijks [een?] enkele lijn te ontdekken' viel, dat Van der Wee's bekende hypothese over de economische ontwikkeling aan de vooravond van de Opstand *in feite* 'niet meer dan een fata morgana' is en dat de zeventiende-eeuwse maatschappij werd beheerst door krachten en tegenkrachten, door middengroepen die bij conflicten verschillende standpunten konden gaan steunen en door ideologieën die soms wel, soms niet invloed uitoefenden. Is De Bruin er zich van bewust geweest dat hij de indruk maakt een nogal simplistische wetenschapsopvatting aan te hangen als hij zich in staat acht tegenover de interpretaties die hij bestrijdt, de werkelijkheid weer te geven zoals zij *in feite* was? Heeft hij voorts bedacht dat een historicus die constateert dat in het door hem bestudeerde object 'geen lijn' zit, dat het een 'volstreekte chaos' vormt of 'volstrekt willekeurig' is, er verstandig aan doet zijn onderzoek te beëindigen? Hij kan dan immers nooit het doel van alle geschiedschrijving verwerkelijken: het scheppen van orde, het geven van vorm.

Al is De Bruin dan ook allerminst tevreden over het peil van de geschiedschrijving uit de jaren zestig en zeventig, zij is in elk geval beter dan wat er in de jaren vijftig aan vooraf ging. Op een of andere manier heeft zich bij hem de voorstelling die Blaas met voorzichtigheid en op een genuanceerde manier verwoordt, verabsoluteerd. Hij meent blijkbaar dat de Nederlandse historici in de jaren veertig en vijftig vrijwel niets wisten van wat er over de grenzen aan de hand was en dat bijvoorbeeld Braudels *Méditerranée* toen 'praktisch onopgemerkt' bleef. Nu, zo obtuus en provinciaal was het Nederlandse wereldje van die dagen werkelijk niet. De historici waren ook in die tijd redelijk in staat boeken in vreemde talen te lezen en zij deden dat bepaald niet zonder genoegen en profijt. De door Blaas met nadruk geciteerde oratie van Boogman uit 1959 toont al aan dat De Bruin het perspectief niet juist schat. Misschien bewijzen dat ook de bijdragen aan deel twee van *Scientia* (het verscheen in 1957 na lang uitstel: de tekst was al twee jaar eerder gereed) over respectievelijk 'Middeleeuwse Geschiedenis' door H.P.H. Jansen en over 'Enkele problemen van de Europese geschiedenis na de Middeleeuwen' door E.H. Kossmann. Het paradoxale van De Bruins betoog is overigens dat hij na zijn jammerklachten over de onwil of het onvermogen van Nederlandse historici om de door hem hoog geachte methodes en interpretaties van vooral Franse en Engelse historici te gebruiken, eindigt met een zeer gedeprimeerde beoordeling van de delen over het *ancien régime* die kort geleden in de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* verschenen. Indien ergens werd geprobeerd buitenlandse, in casu Franse visies toe te passen, dan toch hier. Het is ook nooit goed.

De lezer, in de war gebracht door al deze opwinding, komt dank zij het volgende hoofdstuk, Roorda's studie over 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland', met een gevoel van opluchting tot rust. Dit is een mooi, zeer goed geïnformeerd en ver-

standig artikel waarin veel concrete gegevens en evenwichtige oordelen over de groei, de aard, het werk van het patriciaat bijeen staan. Naast nieuwe inzichten vindt men hier ook de interpretaties van het aristocratiseringsproces en de politieke partijen uit de zeventiende eeuw die Roorda al in vroegere geschriften had voorgesteld. De Bruin, die voor Roorda's werk groot respect heeft, bestrijdt op bladzijden 107 en 109 van dit boek juist deze visies omdat zij dank zij recent onderzoek al weer verouderd zouden zijn. Blijkbaar heeft Roorda zelf de resultaten van dat onderzoek op een andere manier verwerkt. Helaas kan hij De Bruin niet meer antwoorden. De wetenschap dat hij kort na het verschijnen van dit boek plotseling is overleden, treft bij de lectuur van zijn bijdrage des te pijnlijker omdat deze het verslag vormt van een onderzoek dat nog gaande is en dat nu zonder zijn leiding moet worden voortgezet.

Het vijfde hoofdstuk, geschreven door P.C. Jansen, geeft een helder inzicht in de manier waarop de historici na 1945 het beeld van de economische geschiedenis van het Nederlandse *ancien régime* hebben gewijzigd. Jansen beschrijft met verve de vernieuwing in de aanpak van deze materie, de spectaculaire toeneming van onze kennis, de radicale verandering van de hypothesen waarmee de economische verschijnselen worden verklaard. Zijn verhaal is een verhaal van successen. Het is nogal kort. Zijn opgewekte beschouwing telt 19 bladzijden; de sombere bespreking van de politieke geschiedschrijving over de zestiende en zeventiende eeuw door De Bruin telt er niet minder dan zeventig. Misschien is dit er de oorzaak van dat Jansen niet vermeldt hoe weinig er aan de sociale geschiedenis van de Nieuwe Tijd is gedaan.

De redacteur van de bundel, Mijnhardt, heeft ruim veertig bladzijden ter beschikking voor wat nogal onelegant 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17e- en 18e-eeuwse Republiek' wordt genoemd. Dit is een zeer goed gedocumenteerde en geleerde studie geworden. Ondanks alle kritiek op de Nederlandse historiografie die zij bevat, is zij billijk en evenwichtig en de door de auteur opgemerkte lacunes en gebreken worden concreet en zakelijk beschreven. Het artikel is daardoor tegelijkertijd een inventaris van wat al onderzocht is en een programma voor nieuw onderzoek. Over het algemeen is de toon van het overzicht niet opgewekt. Terecht. De cultuur- en ideeëngeschiedenis is in Nederland van oudsher een ongeordend vak zonder veel methode of vorm dat, zoals Mijnhardt het formuleert, 'in het historisch bedrijf slechts een marginale positie inneemt' (162). De auteur probeert eigenlijk niet om voor dit gebrek aan belangstelling een verklaring te vinden. Waar zou men die ook moeten zoeken? In het feit dat Nederland wel een duidelijke politieke, economische en godsdienstige traditie heeft maar geen cultureel-intellectuele? In het feit dat de mensen die in Nederland de geschiedenis beoefenen vaak nogal praktische geesten zijn en graag concrete zaken bestuderen? In het feit dat de cultuurhistoricus die meer wil doen dan een bepaald klein veld bewerken, moet proberen een kijk op een geheel te krijgen en dus synthetiserend moet denken, wat in de Nederlandse intellectuele stijl nu eenmaal ongebruikelijk is? In het feit dat de Nederlandse geschiedwetenschap lang van de Duitse voorbeelden afhankelijk is gebleven en de Duitse historici na 1945 heeft gevolgd toen dezen zich afkeerden van de abstracte ideeëngeschiedenis omdat die de blik afleidde van de harde realiteit waarin het, vooral in de jaren 1930 en 1940, zou hebben moeten gaan om duidelijke politieke en morele keuzen en niet om etherische bespiegelingen?

Mijnhardt heeft zijn object beperkt. De kunst- en literatuurgeschiedenis vallen buiten zijn kader. De kerkgeschiedenis, de geschiedenis van de natuurwetenschappen en die van de wijsbegeerte komen echter wel ter sprake. Daarnaast wijdt hij speciale aandacht aan de tolerantie, de immigratie, de rol van de Republiek als intellectuele stapelmarkt, de

universiteits- en schoolgeschiedenis, de politieke theorie en de geschiedschrijving. Het artikel wordt afgesloten met een analyse van de interpretaties van het humanisme en de verlichting die op het ogenblik beschikbaar zijn. De auteur is er in geslaagd deze zeer verscheiden elementen op een oorspronkelijke wijze samen te vatten tot een heel redelijk samenhangend betoog. De lezer voelt groot respect voor de vastheid van 's schrijvers hand. Hij zal dan ook geneigd zijn geloof te hechten aan Mijnhardts slotpassage (204-205) waarin hij enerzijds bij het Nederlands onderzoek op dit terrein, gemeten naar internationale maatstaven, een grote achterstand constateert, anderzijds uit de 'kwantitatieve en kwalitatieve groei van het aantal publikaties' over deze materie enig vertrouwen in de toekomst put.

'De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse tijd' wordt door E.O.G. Haitsma Muiier in 22 bladzijden besproken. Het ligt bepaald niet aan de scherpzinnige en deskundige auteur dat de lectuur van dit hoofdstuk weinig vreugde biedt. Het is alsof het de historici op dit gebied nog steeds niet is gelukt de denationalisering en ontzuiling tot stand te brengen die elders de mogelijkheid tot nieuw inzicht hebben geopend. Haitsma Muiier kan niet anders doen dan ons inleiden in de doolhof van persoonlijke meningen en voorkeuren waarin de door hem besproken auteurs ronddwalen. Onze visie op dit tijdvak mist scherpte. De discussies erover zijn - het blijkt uit dit overzicht opnieuw - wel heftig maar ze bewegen zich steeds op hetzelfde vlak, ze herhalen zich eindeloos, ze zijn niet vruchtbaar.

De negentiende en twintigste eeuw hebben in dit boek tezamen zestig pagina's gekregen, een derde slechts van de ruimte die voor de periode vanaf de Opstand tot 1813 beschikbaar was. Heeft de redactie die in de eerste plaats voor een Italiaans lezerspubliek moest werken, de jongste periode van de Nederlandse geschiedenis van zo weinig internationaal belang geacht dat zij er niet veel aandacht voor verwachtte? Dit zou in elk geval een goede verklaring voor haar beslissing zijn. Het eigenaardige effect ervan is overigens dat er zodoende een zeer duidelijke discrepantie is ontstaan tussen de hedendaagse praktijk van het historische onderwijs en onderzoek en de bespreking ervan in dit werk: de grote meerderheid van de Nederlandse geschiedenisstudenten studeert immers af in de geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw en heeft voor de in dit boek zo sterk overheersende oudere tijdvakken weinig interesse. In *De ware geschiedschrijver* (Groningen, 1982) heeft een van de redacteurs van dat boek, P. Luykx, onlangs een interessante en wijze beschouwing geschreven over de oorzaken en mogelijke gevolgen van deze merkwaardige ontwikkeling (zie aldaar, 54 vlg.). De auteurs van *Kantelend geschiedbeeld* hebben dit thema ten onrechte niet met enige nadruk besproken.

Het was, gegeven de geringe plaatsruimte, ongetwijfeld verstandig de bespreking van de historiografie over de negentiende en twintigste eeuw op een andere manier te organiseren dan in de vorige hoofdstukken is gebeurd. Men heeft gekozen voor twee forse thematische artikelen. E.J. Fischer behandelt 'De geschiedschrijving over de 19e-eeuwse industrialisatie', W. ten Have analyseert 'De geschiedschrijving over crisis en verzuiling'. Beide verhandelingen zijn goed, belangwekkend en stimulerend. Dat kan men ook zeggen over het hoofdstuk waarmee het boek wordt besloten: 'De koloniale geschiedschrijving' door G.J. Schutte.

Uit het voorgaande is hopelijk gebleken dat *Kantelend geschiedbeeld* een werk van belang en statuus is, boeiend, mede dank zij zijn soms scherpe kritiek vaak opwekkend en levendig, nuttig door zijn zorgvuldige informatie, gemakkelijk bruikbaar door de zeer nauwkeurige annotatie en registers. Het was natuurlijk niet de ambitie van de auteurs om een

volledige inventaris van de Nederlandse geschiedschrijving samen te stellen; die geeft Bos' *Repertorium*. Het zou daarom zeer onbillijk zijn op lacunes te wijzen. De enkele opmerkingen die volgen, hebben dan ook niet het karakter van kritiek. Zij constateren slechts een paar gevolgen van de gekozen opzet.

De auteurs hebben in de naoorlogse geschiedschrijving gezocht naar keerpunten en zij hebben de meeste nadruk gelegd op wat zij als vernieuwingen beschouwen. Het is onvermijdelijk dat daardoor bepaalde thema's, bepaalde schrijvers en bepaalde ondernemingen vrijwel onbesproken zijn gebleven hoewel zij in een minder door innovatie en doorbraak geboeide geschiedenis van de geschiedschrijving ongetwijfeld een zeer ruime plaats hadden gekregen. Men denke, wat de thema's betreft, aan de regionale geschiedenis die - mede als gevolg van de denationalisering? - juist de laatste jaren zoveel aandacht heeft getrokken. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, zijn eigen geschriften en de door hem geredigeerde, al meer dan vijftig delen tellende reeks over de geschiedenis van het Zuiden van Nederland komen in dit boek niet of nauwelijks voor. Wat de auteurs betreft, denke men aan J.J. Poelhekke, de Italiaanse lezers natuurlijk uit zijn Romeinse tijd goed bekend: zijn grote en rijke levenswerk dat meer boeken telt dan de meesten van de wel genoemde auteurs hebben geschreven, wordt in een vluchtige voetnoot nogal nonchalant ter zijde geschoven. En wat de ondernemingen betreft, de geweldige naoorlogse produktie van de RGP wordt slechts voor een zeer klein deel vermeld. Nogmaals, dit zijn constatering, geen verwijten.

Het is evenmin een verwijt wanneer de lezer constateert dat *Kantelend geschiedbeeld* geen toekomstvisie bevat. Het was immers bepaald niet de taak van deze auteurs om bespiegelingen over de verdere ontwikkeling neer te schrijven. Toch is het wellicht nuttig daarover nog een enkele opmerking te maken. Ten eerste dit. Volgens deze schrijvers is onze interpretatie van de Nederlandse geschiedenis de afgelopen decennia ingrijpend veranderd. Zij waarden deze wending positief. Het is echter ondenkbaar (en zou ook bedenkelijk zijn) dat zij de weg die, naar hun mening, in de jaren zestig werd ingeslagen, eenvoudig blijven volgen. Toch treft men in dit boek eigenlijk geen duidelijke gegevens aan die op principieel nieuwe wendingen en interpretaties wijzen. Zullen die over een jaar of twintig beter zichtbaar zijn geworden? De historici die in de jaren vijftig nog betrekkelijk jong waren en de Nederlandse geschiedenis op een wat andere manier gingen bekijken dan hun voorgangers, hebben waarschijnlijk niet of slechts zelden de pretentie gehad doorbraken en revisies op grote schaal te bewerken en zij hebben, voorzover bekend, niet de behoefte gevoeld zich tegen de gevestigde autoriteiten van toen principieel te verzetten. Ten Have maakt in zijn bespreking van de geschiedschrijving over de twintigste eeuw een treffende opmerking: de veranderingen daarin - en ze zijn groot - zijn zonder felle partijstrijd of schoolvorming op gematigde manier tot stand gekomen. De historiografische traditie werd door de vernieuwingen niet doorbroken. Hetzelfde geldt waarschijnlijk ook voor de historiografie over de oudere tijdvakken. Dit is blijkbaar de vorm waarin het onderzoek zich in Nederland pleegt te ontwikkelen en het verklaart misschien waarom we nu nog niet duidelijk zien welke richting de generaties die dit boek tot stand hebben gebracht, zelf opgaan.

Toch zullen zij ook in de toekomst, en misschien zelfs in sterkere mate dan voorheen, moeten kiezen tussen wat zij wel en wat zij niet de moeite van het onderzoeken waard achten, dat wil zeggen, tussen wat zij in het verleden wel en wat zij niet van belang vinden. In de jaren voor en kort na de oorlog hebben de toen nog weinig talrijke produktieve historici gemeend vrij duidelijke criteria te bezitten. Op grond van hun levensbeschouwelijke uitgangspunten voelden zij zich in staat het relevante van het irrelevante te onderscheiden. Relevant was datgene wat in een, hetzij positieve hetzij negatieve, relatie stond